
FEJEZETEK KÖZÉP-, KELET- ÉS DÉLKELET-EURÓPA TÖRTÉNETÉBŐL

Megérteni a multikulturalizmust. A közép-európai Habsburg-tapasztalat

Az *Austrian and Habsburg Studies* sorozat legújabb kötete egy 2006-ban indult nemzetközi kutatás eredményeit foglalja össze, amely az Osztrák Tudományos Akadémia Kultúra- és Színháztudományi Intézete,¹ illetve a Minnesotai Egyetem Osztrák Tanulmányok Központja² koordinálásával zajlott, magyar, osztrák, szlovén, ukrán, svájci, német, brit, amerikai és indiai történészek részvételével. A szerkesztők, *Johannes Feichtinger*³ és *Gary B. Cohen*⁴ három szekcióba osztva, kilenc tanulmányt válogattak össze a 2014-ben megjelent könyvbe.

Megérteni a multikulturalizmust című kötet kettős célt tűz maga elé: módszertanilag változatosan igyekszik feltárni és értelmezni a multikulturalizmus különböző formáit, egyrészt mint „politikai stratégiát, vagy diskurzust,” másrészt mint az etnikai, nyelvi, kulturális sokféleségben élő „társadalmi szereplők” által alkalmazott „megértési módot és gyakorlatot.” A szerkesztők hangsúlyozzák a kutatás jelenkori politikai és társadalomtudományi jelentőségét, azonban fontos kiemelni, hogy a tanulmánykötetben vizsgált multikulturalizmus fogalma nem azonos a liberális multikulturalista politikai gyakorlattal. Ahogy a kötet szerzői látják, a politikai értelemben vett multikulturalizmus, miközben a diverzitás dicséretét hirdeti, az egymás mellett élő, más-más nyelvet beszélő, különböző kultúrákból érkező csoportokat egymástól teljesen elválaszt-

1 Österreichische Akademie der Wissenschaften, Institut für Kulturwissenschaften und Theatergeschichte

2 University of Minnesota, Center for Austrian Studies

3 Johannes Feichtinger osztrák történész, a Bécsi Egyetemen tart előadásokat, széles érdeklődési területébe tartozik többek között a Habsburg Birodalom története a kora újkortól, az új- és jelenkori tudomány- és eszmetörténet, valamint az emlékezet és az identitás tudománya.

4 Gary B. Cohen amerikai történész a Minnesotai Egyetem (Twin Cities, Minnesota) professzora, a *The Austrian History Yearbook* vezető szerkesztője, fő kutatási területe a cseh területek és Ausztria modernkori társadalomtörténete, különös tekintettel a nemzetiségi viszonyokra és az oktatásra.

va kezeli, és a közöttük meglévő távolságot gyakran inkább növeli, mint csökkenti.

A tanulmánykötet az 1918 előtt Habsburg-uralom alatt állt Közép-Európa régióiban vizsgálja az azonosságtudat eltérő formáit, az etnikailag vegyes, többvallású, soknyelvű társadalom és az állami politika közti oda-vissza hatást, és a kihívásokat, külső és belső erőket, amelyek a multikulturális társadalomban kovácsolódo identitásokat érik és formálják. Több tanulmány kitekint az identitásváltozatok értelmezéséhez összehasonlítási alapot kínáló ázsiai és latin-amerikai társadalmak felé, ami elősegíti, hogy globális viszonylatban gondoljuk újra a vizsgált közép-európai tartományok és országok multikulturalizmusát.

A könyv szerzői az alábbi tanulmányokkal egy több évszázados, politika-, eszme- és kultúrtörténeti párbeszédbe kapcsolódnak be, és miközben újragondolják és -értelmezik annak alapfogalmait, idézik annak legjelentősebb résztvevőit, filozófusokat, szociológusokat, antropológusokat és történészeket egyaránt Hegeltől kezdve Jean-François Lyotard-ig.

Az I. szekció, amely „Az identitás formálása multikulturális társadalmakban” címet kapta, három tanulmányt tömörít magában. Az első kettő az indiai, illetve a dél-amerikai kulturális sokféleséget lehetséges viszonyítási pontként veti fel a közép-európai vizsgálódásokhoz, és a kelet, illetve nyugat felé való kitekintéssel egyben keretbe is helyezi a harmadik munkát, amely már a multikulturalizmus ausztriai változatát elemzi.

Anil Bhatti Heterogenitások és homogenitások: Hasonlóságokról és sokféleségről (17–46.) című írásában párhuzamosan eleveníti fel egyrészt az Európában a XVIII. századtól zajló, másrészt a gyarmatosítás ellenes mozgalmon belül, majd a posztkolonializmus jegyében Indiában folyó diskurzust, és a kettő kapcsolatának dinamikáját. A tanulmány érinti a multikulturalizmusról mint társadalom- és államszervező formáról folytatott vita valamennyi lényeges elemét és feloldandó dilemmáját, így a nemzet, nyelv és az állam viszonyát (Herder, Friedrich Schlegel, William von Humboldt és Goethe egymással vitatkozó nézeteiből kiindulva); a nemzetalkotás lehetséges módjait és a nemzetek feletti államok működőképességét (bepillantást engedve Hugo von Hofmannsthal, Otto Bauer, Karl Renner, James Joyce, Robert Musil, indiai részről pedig Rabindranath Tagore és Samir Amin ide vonatkozó gondolataiba); a többnyelvűség, illetve a nyelvek keveredésének jelenségét (Joseph Hammer-Purgstall, Hofmannsthal, Jacques Derrida, Tagore és Jawaharlal Nehru nézetein keresztül). Bhatti kiemeli az egymás mellett, illetve együttélés különbségét; és szembeállítja a homogenizációt az igazi többkultúrájú társadalom megteremtésének lehetőségével (Carl

Schmitt, Hannah Arendt, Romila Thapar, Vinayak D. Savarkar írásaira hivatkozva). A szerző az európai és indiai multikulturalizmus összevetésére a „palimpszeszt” kultúraelméleti metaforát használja, amely már, mint említi, Victor Hugónál is felbukkant, és amellyel Nehru India rendkívüli változottságát, ugyanakkor egységességét kívánta megragadni. A tanulmány zárásaként Bhatti amellest tör lándszát, hogy „a sokféleséghez és a mássághoz való joghoz társítanunk kellene a hasonlósághoz való jogot,” amely jog nem „általános egyformaságot” takar, hanem „a folyamatot az egyenlőség felé.”

Michael Rössner: *Mestizaje és hibrid kultúra: Út egy európai transznacionális kulturális emlékezethez és a latin-amerikai kulturális elméletek fejlődése* (47-60.) című publikációjában az első világháború előtti Habsburg Közép-Európa hosszú együttélésének leírására keres „elméleti modellt,” ami az amerikai, konkrétan a latin-amerikai multikulturális tapasztalat és kultúraelmélet tanulmányozása felé tereli. A szerző felveti a kérdést, hogy a Habsburg-birodalom nemzetiségileg, vallásilag és nyelvhasználatát tekintve heterogén közösséget elemezve vajon alkothatunk-e új megközelítést az „európaiság” eszményéhez. A dilemma időszerűségét bizonyítja, hogy 2005-ben az Európai Unió alapító államai közül kettőben, Franciaországban és Hollandiában sem szavazták meg a közös európai alkotmány bevezetését.

A kérdés megválaszolásához Rössner párhuzamba állítja Latin-Amerika önértelmezési kísérleteit (az argentin Domingo Faustino Sarmiento, az uruguay-i José Enrique Rodó, a mexikói José Vasconcelos, a venezuelai Rómulo Gallegos, az argentin Ricardo Rojas és az uruguay-i Mario Beneditti munkásságán keresztül), illetve az 1918-ig Habsburg-fennhatóság alatt álló Közép-Európa útját a nemzetállamok kialakulása felé. Latin-Amerika saját identitása a bennszülött kultúrához való viszony, az egykori gyarmatosítókkal való kapcsolat és az Egyesült Államok befolyásának erősödésétől való félelem függvényében változott: a XIX. században az azonosságtudatról folyó társadalmi párbeszédben az európaiság, a XX. századtól azonban a *mestazije*, az „etnikai és kulturális kevertség” emelkedett az identitás meghatározó elemévé. Rössner érzékelteti, hogy Latin-Amerikában az identitástudatról, a nemzetfelfogásról való diskurzus többször is az európai tendenciákkal ellentétes irányban haladt, ám az európai résztvevők által uralt vitába bekapcsolódnia nem sikerült. A szerző felhívja a figyelmet, hogy „az elmúlt évtizedekben a latin-amerikai kultúraelmélet szerényebbé és nyitottabbá vált” (Beatriz Sarlo, és az antropológus Néstor García Canclini nevét emeli ki). Rössner amellest érvel, hogy egy „szupranacionális” európai identitás helyett a közép-európai Habsburg-területek együttélésének törté-

neti tanulmányozása, akárcsak a latin-amerikai kultúraelméleté, elvezethet minket egy „inkluzív” európai tudat kialakítása felé.

A fentiekre mutat példát Pieter M. Judson *Többféle nyelv multikulturális társadalmat jelent? Nacionalista „határok” a vidéki Ausztriában, 1880–1918* (61–82.) című írásával. A tanulmány arra világít rá, hogy a többnyelvű, többvallású ausztriai régiókban a nacionalizmus térhódítása előtt a más-más nyelvet beszélő csoportok nem feltétlenül tekintették egymást más kultúrához tartozónak, ellenben a különböző felekezetekhez tartozás jellemzően határvonalként szolgált a hovatarozás kérdésében. A szerző szerint a cseh, német, szlovén, olasz nacionalistáknak és szervezeteiknek meg kellett küzdeniük azért, hogy „a kulturális különbség érzetét” elhítsék a birodalom bizonyos többnyelvű régióinak vidéki lakossága körében. Rogers Brubaker szociológus és e kötet társszerkesztőjének, Gary Cohennek munkásságára hivatkozva a szerző azt vallja, hogy a nyelvhasználatra alapozott identitást a zömmel csupán elemi iskolai végzettséggel bíró vidéki lakosság kommunikációs helyzetéből fakadó eszközként kell tekinteni; félrevezető lehet az egy bizonyos nyelvet beszélőket azonosítani azzal a nemzettel, amely annak a nyelvnek a használatán keresztül határozza meg magát (példaként említi a Prágába költöző, és a helyi, a német nyelv használatát lehetővé tevő szervezettek híján a cseh nyelv használatára áttérő németeket, akiket Cohen *The Politics of Ethnic Survival: Germans in Prague: 1861–1914* című munkájában tanulmányoz). Különösen igaz ez azokban az esetekben, amikor egy bizonyos nyelven írni-olvasni tudás megnyitja az utat a társadalmi előrelépéshez, illetve amikor egy-egy nemzethez tartozás bizonyos helyzetekben való vállalása előnyösebb helyzetet teremthet az egyén számára.

A „nacionalista retorika” az 1880–1890-es években egyre radikálisabb formát öltött az Ausztriában népszerű politikai pártok soraiban, és egyre kevésbé tűnt valószínűnek, hogy a birodalom sorsát illetően közös nevezőre juthatnak, írja Judson. A radikalizálódást azonban nem annyira az egyes nemzetiségek közötti „kibékíthetetlen ellentétek” okozták, hanem az egyes pártok terjeszkedésével járó belső vetélkedés, a belső rivális hitelességének lejáratásáért folytatott kampányok, hangsúlyozza a szerző, és a saját kutatásán kívül hivatkozik Catherine Albrecht, T. Mills Kelly és Jeremy King munkáira is. A szerző ezt követően elemzi a XIX. század második felében átalakuló, a városokon és a középosztály bevonásán túl terjeszkedni kezdő német, cseh és szlovén nemzeti mozgalmakat, és bár különbségeiket is megjegyzi, de közös vonásukként emeli ki, hogy hatékonyságukat növekvő mértékben a helyi választási eredményeken és az 1880-tól rendezett birodalmi népszámlálások nyelvhasználati adatain keresztül mérték azokon a területe-

ken, amelyeket „nyelvi határoknak” tekintettek. A nyelvi határok szélesebb tömegekben való tudatosítását szolgálták az olyan aktivisták, mint a német J. Zemmrich, V. Heeger, a szlovén A. Beg, a cseh F. Joklík, akik úgy érezték, a vidéki lakosság „közömbös” a nemzetiségi különbségekkel szemben. Különösen azokban a falvakban ütköztek nehézségbe, ahol a kétnyelvűség általánosan elterjedt volt, és a lakosságot sem nyelvi, sem vallási alapon nem tudták egyértelműen nemzetiségek szerint elválasztani. A nemzeti tudat „felélesztését”, „megerősítését” szolgálhatták a modernizációs programok, elsősorban az oktatás nemzeti jellegén keresztül, de fontosnak bizonyultak a nacionalizáló céllal rendezett előadások, ünnepek, továbbá bizonyos civil szerveződések, például olvasóklubok. A kisebbségek számára szervezett magániskolák alapítása a nemzetiségi mozgalmak programjában azok korai időszakától jelen volt. A fentiek alapján Judson úgy véli, napjaink multikulturális felfogásában ugyancsak átgondolandó „a nyelvi határ” szerepe.

„A Multikulturális társadalmak, a politika és az állam dinamikája” köré épülnek a II. szekció tanulmányai. Elsőként Patrice M. Dabrowski *Multi-kulturalizmus lengyel módra: Bepillantás a két világháború közti időszakba* (85–100.) címmel a két világháború közti Lengyelország viszonyát mutatja be saját kulturálisan plurális voltához a Kárpátokban élő hucul közösség helyzetén keresztül. A vizsgált korszakban, vagyis mielőtt a lengyel kormány és az országban élő kisebbségek közti viszony, különösen Kelet-Galiciában, végzetesen romlásnak indult volna, a lengyelek részéről növekvő figyelem irányult a határ mentén élő „öslakos” népcsoportokra, így a kelet-galíciai görögkatolikus huculokra is, aminek háttérben az ukrán befolyástól való félelem állt. 1933-ban megalakult a Hucul Régió Barátainak Társasága, amelynek vezetése Józef Piłsudski kormányához közeli körökből került ki. A Társaság rendszeresen szervezett a hucul régiót népszerűsítő programokat, illetve felelős volt a lengyel-hucul kapcsolatok erősítéséért és a térség fejlesztéséért. Stanisław Vincenz (1888–1971) lengyel író, filozófus a szervezetben betöltött pozíciója révén az ősi hucul kultúra veszélyeztetettségére hívta fel a figyelmet, és azt igyekezett tanulmányozni, leírni, megőrzését elősegíteni. A fentiekkel ellentétes politikai irányvonalnak is voltak hívei az országban, akiket a kisebbségek asszimilációját kívánó Roman Dmowski vezette Nemzeti Demokrata Párt képviselt. Dabrowski arra a következtetésre jut, hogy a vizsgált időszakban még egy „látszólag nacionalizáló” államnak is „hatalmában állt” a kulturális sokféleség mint érték megőrzését támogatni, még ha a hucul régióra fordított figyelem mögött „gazdasági fejlődéssel kapcsolatos és nemzetbiztonsági” célok is meghúzódtak.

Pamela Ballinger *Multikulturalizmus az állam ellen: Leckék Isztriától* (101–121.) című munkájában a XX. századi története során öt különböző államhoz tartozott, etnikai, nyelvi változatosságát egyedi módon feldolgozó terület tapasztalait mutatja be. A multikulturalizmus isztriai „családfáját” Karl Freiherr von Czoernig, a Császári és Királyi Statisztikai Hivatal vezetőjének gondolataitól kezdve ismerteti, akinek a birodalomról készített etnográfiai atlasza 1855–1857 között jelent meg. A szerző nyomon követi a hivatalos nemzetiségi és kultúrpolitika változását a Habsburg-korszakban, a fasiszta Olaszországhoz, majd a szocialista Jugoszláviához tartozás időszakában, végül a Szlovénia és Horvátország közt megosztott területet a 1991 utáni évtizedben, amit összehasonlít a sajátos isztriai „regionalizmussal.” A történetileg kialakult isztriai identitás a különböző nyelvi, nemzetiségi csoportokhoz tartozó, de őshonos isztriaiak együttélésére kínált működő megoldást, ám a kívülről érkező új betelepülőket jellemzően kizárni igyekezett. Ballinger az összehasonlításhoz antropológiai kutatások eredményeit is felhasználta. A jugoszláv utódállamok 1990-es évekbeli agresszív nacionalizmusával szemben emeli ki a történész az „isztrianizmus” jelentőségét, mint a közép-európai régióban évszázadok óta folyó együttélési „kísérletek” egyikét.

Michael John *Áttekintés az 1920-as évektől a 2000-es évekig* (122–157.) című tanulmányában az I. világháború végétől napjainkig vázolja fel az osztrák bevándorláspolitikát és az Ausztriába való bevándorlás fő fejezeteit. A szerző arra kíván választ adni, milyen mértékben tekinthető a modern Ausztria multikulturálisnak, nem politikai értelemben, hanem középpontba állítva a társadalom viszonyát saját sokféleségéhez. Az elemzés kitér a két világháború közötti periódusra, amely nagyobb arányú emigrációval járt, mint bevándorlással, az 1938 és 1945 közti nemzetiszocialista évekre, a második világháború befejeződésétől az 1980-as évekig jelentkező újabb és újabb kelet-és közép-európai politikai menekültek tömeges befogadásának időszakára (és más nyugati országok felé való tovabocsátására). John bemutatja a vendégmunkásokra vonatkozó törvényhozás 1961-től keltezett fontos állomásait, illetve azt, hogy milyen hatást gyakorolt az 1980–1990-es évek fordulóján lezajlott rendszerváltások által kiváltott bevándorlóhullám a munkavállalók nemzetiségi összetételére. A történész felhasználja a hivatalos, az elmúlt ötven évben készített, az ausztriai népesség és munkaerő nemzetiségi arányaira vonatkozó statisztikákat és közvélemény-kutatások eredményeit, amelyek az osztrákoknak saját pluralitásukhoz való viszonyát tárták fel. Mindezek tükrében a szerző arra a következtetésre jut, hogy az Osztrák–Magyar Monarchia szétesésétől egészen az 1980-as évek végéig – 1990-es évek elejéig bekövetkezett rendszerváltásokig, majd az Európai

Unió bővítéséig az Ausztriában folytatott társadalmi párbeszédből hiányzott a multikulturalizmusról mint a szociális valóságot kezelő „stratégiáról” szóló diskurzus. Az idegenellenesség, az országban élő külföldiekkel szembeni hátrányos megkülönböztetés ellenben, különböző mértékben, de folyamatosan jelen volt mind az osztrák politikában, mind a társadalmi tudatban.

A „Multikulturális környezetben kifejezésre juttatott, kialakított és ki-hívás elé állított identitások” című III. szekció első tanulmánya Oto Luthar *A vágy szelete: Interkulturális gyakorlatok a nemzeti hűség ellenében Közép-Európa perifériás többnemzetiségű társadalmában* (161–173.). A szerző mentalitástörténeti megközelítéssel, két, több nyelven írt forráson, egy naplón és egy szakácskönyvön keresztül mutat példát az „interetnikus” kapcsolatokra, identitásra a Muravidéken, ahol az ott élők közt nem volt ritka, hogy magyarul, szlovénul és németül egyaránt tudtak írni, olvasni és beszélni. A nyelvek keveredése gyakori jelenségnek számított a mindennapi életben, akárcsak a kultúra – jelen esetben a konyhaművészet – többgyökerű volta. A térségben a vizsgált XIX. század végi, XX. század eleji időszakban protestáns, katolikus és zsidó közösségek éltek egymás mellett. Luthar szavaival a régió „multikulturális öröksége a különböző kulturájú és vallású csoportok együttélésének Habsburg-hagyományán és a szocialista Jugoszlávia etnikai kisebbségeket érintő egyenlősítő jogi keretén alapul”. A tanulmányban elemzett két forrás az előbbi korszakban keletkezett, valamikor a XIX. és XX. század fordulóján; a napló egy katona feljegyzéseit tartalmazza, a kézzel írt szakácskönyv pedig háziasszonyok számára készült. Mindkettő német, magyar és szlovén nyelven íródott, de míg a naplóban a nyelvhasználat a tematika függvénye (írója a katonai életről például mindig németül ír), addig a szakácskönyvben akár egy mondaton belül is váltakozik a három nyelv használata.

Andrei Corbea-Hoisie „*Szomszédokról*” és „*idegenekről*”: „*Közép-Európa*” irodalmi motívuma mint Lieu de Mémoire (174–186.) című publikációja a XVIII. század utolsó harmadától Habsburg-fennhatóság alatt álló Bukovina és tartományi központja, Czernowitz multikulturális valóságát állítja vizsgálódása középpontjába, amelynek elméleti hátterét George Simmel *Az idegen-e*, Norbert Elias *A civilizáció folyamata*, illetve Max Horkheimer és Theodor W. Adorno *A felvilágosodás dialektikája* szolgáltatja. A Habsburg-uralom németek és zsidók betelepülésével járt a románok és szlávok lakta bukovinai településekre. Corbea-Hoisie felvet egy posztkolonialista nézőpontra alapuló értelmezést, melyben az újonnan érkezettek a központ, Bécs, vagyis a fejlődés, civilizáció, modernizáció és a tolerancia képviselőiként szemben állnak az „ősi” értékek szerint élő helyi lakossággal,

akik a perifériát reprezentálják. A bukovinaiak fenyegetve érzik magukat az újonnan érkezettektől, és a kétféle, egymással párhuzamosan létező kultúra között nem jön létre érintkezési pont, „kommunikációs tér.” A helyiek nagyobb részét „passzív” résztvevői a rájuk irányuló civilizáló folyamatnak, és ellenállásuk időről időre erőszak formájában tör felszínre. A tanulmány két irodalmi művet elemez bukovinai születésű szerzőktől, Gregor von Rezzori (1914–1998) *Blumen im Schnee* címmel 1989-ben megjelent önéletrajzi esszéit, illetve Aharon Appelfeld (1932–) *Katerináját*.

A kötet utolsó tanulmánya, Moritz Csáky *Kultúra mint a kommunikáció tere* (187–208.) kultúratudományi értekezés, amely nagyban épít Jean-François Lyotard elméletére a „nagy narratívákról.” Csáky jelen írásának elméleti kiindulópontja, hogy a modernizációval a „legitimizáció régi gyakorlatai elvesztették integráló erejüket,” és ez állt a bécsi művészek, filozófusok körében uralkodó századvégi pesszimizmus mögött. Csáky kétféle pluralitást különböztet meg, *endogént*, amely a történeti fejlődés eredménye volt Közép-Európában, és *exogént*, amely „a régió kívüli kulturális környezetből átültetett kulturális kódot” jelent. Utóbbira példaként a XVI. századtól a Habsburg Közép-Európában érezhető spanyol befolyást hozza fel, illetve a keleti, délkeleti területeken érezhető török hatást. A történész figyelmeztet az emlékeztudományi kutatások egy jelenlegi irányának veszélyeire, miszerint azzal, hogy az egy-egy nemzet számára fontos emlékezés helyeit igyekeznek történetileg rekonstruálni, épp azt a nacionalista narratívát erősítik meg, amely nemcsak, hogy anakronisztikus lehet, hanem „a mítoszépítés kockázatával is jár”; megoldásként kritikai dekonstruktívizmust javasol. A kultúra felfogása mint a „kommunikációs tér” lehetővé teszi a szerző számára, hogy Közép-Európa etnikai, kulturális pluralitására „az egymást metszés,” „egymást átfedés,” időnként „egymással ellentétes” együtt élés tereként tekintsen.

Johannes Feichtinger – Gary B. Cohen (szerk): Understanding Multiculturalism. The Habsburg Central European Experience. (Megérteni a multikulturalizmust. A közép-európai Habsburg-tapasztalat) New York, Oxford, Berghahn Books, 2014. Austrian and Habsburg Studies Vol. 17. X + 246.

Zádorvölgyi Zita